

20. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
21. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 427. Арк. 13.
22. Alstein M.V. The Great War Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields. Brussels: Flemish Peace Institute, 2011. 88 p.
23. Mosse G. Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. Oxford: Oxford University Press, 1991. 272 p.
24. Whittingham C. Mnemonics for War: Trench Art and the Reconciliation of Public and Private Memory. Past Imperfect. Edmonton: University of Alberta, 2008. Vol. 14. P. 86–119.

Надійшла до редкол.: 30. 12. 2019

Прорецензовано: 02. 01. 2020

УДК 94(477) «1934-1953»

DOI: 10.33287/11938

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ СТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ

В. П. Бурмага

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено особливості формування історичного портрета гетьмана Богдана Хмельницького упродовж 1930-х – початку 1950-х рр. Основна увага звернена на ідеологічні маніпуляції авторів видань. Здійснено порівняльний аналіз кількох історичних нарисів цього часу.

Ключові слова: Б. Хмельницький, український гетьман, боротьба проти Польщі, національно-визвольна війна, єдність українських земель «возз'єднання».

The peculiarities of forming a historical portrait of Ukrainian hetman Bohdan Khmelnytsky during the 1930s – early 1950s are investigated. The historical aftermath of Hetman-centered events has been so groundbreaking that discussions about his personality have not subsided for centuries. Such ideological manipulations did not remain aloof and Soviet historians also resorted to the use of hetman's name. A comparative analysis of several historical essays of Stalin era is made. The first who took up the creation of the image of Bohdan Khmelnytsky was M. Pokrovsky, whose conclusions were taken by other authors. These are mainly negative traits attributed to him personally and his activities, which were cleverly used by the fighters with «Ukrainian bourgeois nationalism».

In the course of the Soviet Union's preparation for war and its deployment, the process of ideological support for military campaigns began. To this end, they immediately returned good name to the Ukrainian hetman, presenting it to a reader as a ruthless and successful leader of the armed struggle against the lords of Poland. For this purpose, other essays and articles were published, which fulfilled various ideological and propaganda functions: unity of all Ukrainian

lands, «brotherly reunification of peoples», etc., where Bogdan Khmelnytsky's heroically elevated image was always in the focus of a reader.

Keywords: B. Khmelnytsky, Ukrainian hetman, struggle against Poland, national liberation war, unity of Ukrainian lands of «reunification».

У жовтні 2019 р. відбулися перші наукові читання на вшанування пам'яті професора В. К. Якуніна, який належить до істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Він був свідком і учасником розвитку історичної науки під потужним ідеологічним тиском КППС та її політики. Як зазначається в його книзі «История, идеология, политика...», «за «неправильні» позиції і висновки уже не саджали в тюрму, але ще піддавали морально-психологічному і політичному засудженню...» [11, с. 6]. Не простою виявилася для нього сучасна історіографічна ситуація, коли в умовах свободи творчості відбувалося переосмислення багатьох сторінок нашої історії, що нерідко, на його думку, призводило до відвертого викривлення історичної правди. Тож історик має великі шанси потрапити в залежність ідеології, політики, чи навіть суспільного запиту. На переконання В. К. Якуніна, «служіння політичній кон'юнктурі завжди призводить до історичного обмеження творчого потенціалу історика, а то й до його деградації...» [11, с. 7]. Поряд із тим, важко уявити історика, який творив в сталінські часи поза інших умов. Можливо саме через це їхні погляди на історичні факти, події чи персоналії нерідко відзначаються непослідовністю, непостійністю, про що можна легко переконатися на прикладі висвітлення постаті гетьмана Богдана Хмельницького.

Історичні наслідки подій, в центрі яких перебував гетьман, виявилися наскільки епохальними, що дискусії стосовно його особи не вщухають упродовж століть. Зазначимо, тут ця історична особа є важливою для обох, абсолютно протилежних ідеологічних таборів, і в залежності від кон'юнктури Хмельницький представляється читачеві як справжній герой або навіть злочинець. Не залишилися осторонь подібних ідеологічних маніпуляцій і вдавалися до експлуатації імені нашого героя радянські історики, які незабаром після зміцнення радянської державності й визрівання відповідного ідеологічного запиту від партії приступили до формування власного пантеону «святих». Тож маємо змогу простежити, у який спосіб в залежності від ідеологічного чи політичного запиту формувалася історичний портрет відомого українського гетьмана Б. Хмельницького в окремих історичних виданнях сталінського періоду.

Виходячи з марксистсько-ленінських позицій і класового підходу чи не першим за творення «оновленого» образу Б. Хмельницького взяв-

ся один із засновників радянської історичної науки М. Покровський. На думку сучасного дослідника і критика В. Токарева, саме він приклав багато зусиль для руйнації піднесено-героїчного образу визволителя України від шляхетсько-польського панування, присвоївши йому статус «заможного хуторянина», який виключно з корисливих міркувань приєднався до «козацько-селянської революції» [9]. Його успіх і перемоги над польськими панами забезпечувалися виключно союзом і підтримкою черні. Крім того, у цій боротьбі на його боці виступили татари, за що цей «хуторянин» розплатився декількома десятками тисяч української молоді, які пішли на невільничі ринки Середземного моря і Малої Азії. Негативний образ Б.Хмельницького підкріплювався наведеними народними піснями [8] та й сам Т. Шевченко в своїх поезіях не схвалював окремі його дії, про що мова йтиме нижче [10]. Завдяки таким висновкам авторитетного радянського історика утвердилося переважно несхвальне офіційне ставлення до постаті гетьмана, яке аж до середини 1930-х рр. залишалося домінуючим і було підхоплене іншими дослідниками та публіцистами. Для прикладу пропонуємо розглянути окремі видання радянського періоду, які призначалися для масового читання. Тобто, завдяки їм формувалося ставлення радянської читаючої публіки до історичного минулого й окремих діячів.

Наступ на добре ім'я українського гетьмана відбувався з усією більшовицькою радикальністю із залученням навіть Шевченківського слова. Так, у Кобзарі Т. Шевченка, який побачив світ у Харкові з нагоди святкування 120-річчя від дня народження великого народного співця у 1934 р., його укладачі вмістили розлогі коментарі й пояснення для читача. Автор вступного слова до цього видання був багаторічним завідувачем відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, а з 1933 р. – заступник народного комісара освіти УРСР А. Хвиля, відомий як активний борець «проти українського націоналізму», не шкодував слів. Його вердикт був надто суворим: «торгував українським селянством, продаючи його гуртом і вроздріб», «проклятий масами кат українських трудящих...», «кат-гетьман», «безсоромний грабіжник і запроданець» [10, с. 105, 126, 418]. У коментарях до твору «Стоїть в селі Суботіві...», описуючи «...злочини цього гетьмана», укладачі підкреслюють, що «ганебними плямами укрита вся історія його гетьманування». За їхнім твердженням, навіть сам Шевченко переконався у тому, що «...цей холоп, царський кат селян заслуговує лише на огиду і презирство» [10, с. 186–187].

У 1930-х рр. міжнародне становище Радянської держави різко змінилося. Поряд із тим, що в Європі поступово визрівала нова війна, СРСР за великим рахунком залишався самотнім і не мав союзників.

Не виключено, що Сталін готувався до війни з метою «експорту революції» й побудови «світового соціалістичного раю». Саме тому довелося мобілізувати практично усі внутрішні сили, для чого переглянули систему існуючих цінностей, де принципи інтернаціоналізму поступово поступилися місцем патріотизму. Особливо цінними в ході підготовки до майбутньої війни стали епізоди національно-визвольної боротьби, у ході висвітлення яких непомітно проектувалися аналогії на радянську сучасність і начебто ненароком вимальовувався вірогідний противник.

Серед багатьох образів, які через апеляцію до історичної пам'яті з'явилися на екранах кінотеатрів, на театральних помостах і на сторінках журналів і газет, вимальовувався новий кандидат на помилування – український гетьман Б. Хмельницький. Незважаючи на його належність до панівних і привілейованих станів, радянські пропагандисти дуже швидко перетворили його на народного героя. До вирішення цього вельми важливого завдання і ліквідації історіографічної лакуни, яка виникла після занепаду концепції М. Покровського, залучили радянських вчених-істориків. Можна говорити про те, що вся ця діяльність розгорталася під егідою Інституту історії АН СРСР, якому в 1936 р. було поставлено завдання щодо вивчення питання про «пограбування України і Білорусії польськими поміщиками в 16–17 і наступних століть».

У 1938 р., коли радянсько-польські відносини долали чергову кризову фазу, Вища школа пропагандистів ім. Я. Свердлова видала зразок лекції про боротьбу України з шляхетською Польщею, а згодом і збірку «Боротьба України з польським володарюванням і приєднання її до Росії» [9].

Поряд із вченими над формуванням нового образу Б. Хмельницького працювали драматурги, письменники й сценаристи. Серед них був московський історик і белетрист Костянтин Осипов (Куперман), який у 1938 р. завершив роботу над майбутньою повістю «На берегах Дніпра» про національно-визвольну війну українського народу проти Польщі. Тема Гетьманщини і Хмельниччини поступово обростала поточними політичними мотиваціями і набула особливого значення після серпня 1939 р. В нових міжнародних умовах терміново виходить черговий 4–5 випуск серії біографій «ЖЗЛ» «Богдан Хмельницький» авторство К. Осипова (М: Молода гвардія, 1939). Книга здана у видавництво 17. 10. 1939 р. і уповноважувалася Головлітом [5].

Нарис починається з короткого екскурсу в історію «Південної Русі», столицю якої був Київ. Мешканців Київської землі автор називає «руськими людьми» [5, с. 13]. Підкреслюється особливо стрімкий злет Русі упродовж короткого часу, але під впливом «історичних обста-

вин сміливий народ був відкинутий в культурному відношенні на цілі століття назад, а в політичному відношенні був роз'єднаний і частково підкорений іноземцями» [5, с. 14]. Йдеться, перш за все, про феодальне роздрібнення й монголо-татарське завоювання та формування аналогічних Києву політичних центрів і державних утворень, одним із яких стало Велике князівство Литовське, що об'єднало більшу частину Південної Русі. Автор підкреслює, що не лише західні, а й майже усі східні руські області потрапили під литовський вплив.

Звернімо увагу, що «руськими» називаються території, які входили до складу Литовсько-руської держави. «Руська мова, православна віра, руські порядки й звичаї домінували...». Для підтвердження цієї тези наводиться цитата В. Ключевського щодо підпорядкування Литви руському впливу і можливого очікування повного злиття Литви і Західної Русі [5, с. 17]. Тобто, Литовській державі автор відводить позитивну роль в процесі розвитку руських земель. Підкреслимо, що «руські землі» – це території переважно сучасної України та Білорусі, де, зі слів автора, панувало «руське право», «руські звичаї», а люди розмовляли «руською мовою». Ні про яку Москву не йдеться! На противагу позитивному образу Литовської держави автор переходить до формування антиподу: «на політичному горизонті з'явився новий хижак, який простягнув руку до руських земель». Це був польський король [5, с. 17]. Зажата політичними лещатами з усіх боків, польська держава переносить усю свою агресію виключно на схід і вторгається в галицько-волинські землі.

Автор наголошує на високій суспільній свідомості «руського населення, яке розуміло, що ... польська окупація несе загибель під ігом шляхти, під ігом польського кріпосного права» [5, с. 18]. Розкриваючи механізм підступних дій агресора, завдяки якому «в баришах залишилися поляки», автор в центр ставить одруження Ядвиги і Ягайла (1386 р.). Хоча відомо, що династичні шлюби були звичайним інструментом вибудовування міжнародних відносин.

Цілком справедливо зазначається, що Московська держава, названа ним «великоруською», виникла приблизно в той же час, що й Литовська. Тобто, у ті часи, коли Давньоруської держави з політичним центром у Києві вже не існувало. Відвоювання Москвою у Литви наприкінці XVст. Чернігово-Сіверських земель, представлено як виключно позитивну подію. Відповідно, Польська держава та її союзник – Литва представлялися як агресивні, а Московська підтримувалася місцевим населенням і не мала подібних вад. Нагадаймо, йдеться про період правління Івана IV Грозного. Для порівняння маємо в розпо-

рядженні електронну версію видання К. Осипова «Богдан Хмельницький», яка вийшла в 1948 р. [7]. У 2-му виданні образ Польщі-хижака підсилюється новими історичними сюжетами, пов'язаними з утисками «галицького населення» на релігійному, соціально-економічному ґрунті, застосовується термін «польська окупація», «польське кріпосне право» і т. ін.

Перед читачем постає добре представлений образ ще одного ворога Південної Русі – татари, які постійно здійснювали набіги, спустошували землю і тисячами забирали полонених. Литовській державі автор закидає нездатність організувати «тверду відсіч хижакам», а Московська держава, яка будувалася на принципах міцної централізованої влади, з величезними людськими ресурсами і досвідченим військом була «твердим горішком» для степових розбійників [7]. Щоправда чому не згадується 1571 р., коли Давлет-Гирей спалив Москву.

Акцентування уваги читача на негативному образі «одвічного ворога» руських людей виглядає цілком доречним і вчасним. Викликані негативні емоції від прочитаного здатні до певної міри нейтралізувати відчуття жалю відносно нещодавно депортованих нащадків цих «степових хижаків».

У виданні 1939 р. автором пропагуються цілком затребувані в Радянському Союзі кінця 1930-х рр. яскраві риси Запорозької Січі, серед яких «безстрашна й лицарська відданість своєму прапорові...», холодна жорстокість, суровий аскетизм і поєднані в одне ціле демократичні основи й залізна дисципліна» [5, с. 46]. Козаки представлені як захисники віри, яку автор, до речі, наповнив розширеним змістом: «захист рідної землі і рідного народу» [5, с. 50]. Інколи навіть закрадається образ практично безкорисливого визволителя без будь-яких вад, як то – корисливість, жага трофеїв тощо.

У ході висвітлення зародження й становлення козацтва в Україні, автор постійно підкреслює якусь негативну, шкідливу роль Польщі в цих процесах, яка спочатку усіляко намагалася ослабити його, використовуючи на свою користь, а згодом і зовсім знищити [5, с. 62]. Підкреслюється різниця між руськими людьми різних областей України. На її Сході, куди нестримно проникали польські порядки, мешканці цих земель хоч і гинули від татарських шабел, але зберігали відносну незалежність на відміну від спольщених регіонів Західної України [5, с. 62]. Польські порядки характеризувалися як панщина і податки поміщикам, утиски з боку орендарів, побори екваторів, хабарі старост, насилля жовнірів, які павутиною облутали всю Україну і її простий люд. Усе зроблено з певною метою. Наскільки автору вдалося представити

читачеві жорстокі польські порядки, настільки ж позитивніше будуть оцінені перемоги козаків над шляхтичами. З цією метою до дрібниць розкрито каральну місію Жолкевського й подальші польські порядки в Україні. Так на перше місце ворогів українського народу знову виходить Польща, усуваючи з цього «почесного» п'єдесталу татар.

Отже, боротьба українського народу проти панської Польщі розпочалася ще задовго до того, як її очолив «вождь українського повстання» Б. Хмельницький, «більш талановитий ніж попередні». Уже взимку 1649 р. його урочисто зустрічали в Києві. Як зазначає автор, «це було не просте торжество, а поклоніння народу тому, в кому він бачив свого рятівника і героя» [5, с.208]. Зазначається, що після Києва «Богданом опанувала мрія звільнити український народ від польського панування і влаштувати його життя на нових державних засадах. У цьому для нього визначилася його життєве завдання» [5, с. 209]. Вирішити таке завдання можна було тільки збройною боротьбою, якій присвячено цілий розділ [5, с. 211–309].

Підводячи підсумки діяльності Богдана Хмельницького, автор приходить до наступних висновків: «Війна, яку вів Хмельницький, була справедливою, прогресивною війною. Український народ боровся за своє існування. Ця війна підривала реакційний польський феодалізм.

Два завдання, нерозривно між собою пов'язані, намітив і блискуче вирішив гетьман: розірвати польське ярмо і з'єднатися з Москвою. Б. Хмельницький представлений читачеві як непохитно відданий своїй великій ідеї, з глибоким патріотизмом, вмючи пристрасно ненавидіти, пристрасно бажати перемоги над ворогами своєї батьківщини «Хмельницький вирвав Україну з рук панів» [5, с. 409]. В умовах розгортання війни побачила світ стаття С. А. Борового, тема якої присвячена національно-визвольній боротьбі українського народу й становища єврейського населення України [2]. Нагадаймо, практично в усій Європі вже панували антисемітські настрої.

Друга світова війна, яка смертельним катком прокотилася величезними територіями Радянського Союзу, внесла свої корективи в систему цінностей, але образ Б. Хмельницького залишався виключно позитивним. Відомо, що в роки визволення української землі від нацистських окупантів «радянський парламент» запровадив орден Богдана Хмельницького, а епізоди його славних перемог включалися до хрестоматій з воєнної історії [1].

Після завершення Другої світової війни, частина західноукраїнських земель знову опинилася у складі радянської імперії. Добре пам'ятаючи усі переваги перебування в «соціалістичному раї» напередодні

війни з Німеччиною, населення чинило усілякий опір, у тому числі й збройний. Наступ на ідею незалежної української держави відбувався також і на літературному фронті. У 1949 р. у львівському видавництві «Вільна Україна» за редакцією Г. Гербільського вийшла наступна книга-нарис К. Осипова «Богдан Хмельницький» [6]. Тут знову перед читачем постають образи уже відомих нам ворогів «руського селянина в Галичині» – польського пана і головної небезпеки в степу – кримських татар [6, с. 13–14]. За великим рахунком – це адаптоване, частково перероблене під нові ідеологічні потреби україномовне видання уже згадуваного вище нарису із серії ЖЗЛ 1948 р. «Богдан Хмельницький» (автор – К. Осипов). Тут гетьман «спирася на широкі верстви простого козацтва» і «вмів приносити жертву в ім'я досягнення мети...», зрештою він усвідомив, що «для України тісний союз з Москвою є життєвою необхідністю» і «залишалося тільки одне – добитися (виділено мною. – В. Б.) приєднання до Російської держави» [6, с. 72]. Наприкінці нарису вміщено статтю Г. Гербільського, в якій автор намагається довести читачеві, що в роки визвольної війни під проводом Б. Хмельницького існував «найтісніший зв'язок між усіма частинами України». Зазначається, що «саме в цей час єдиновірний і єдинокровний Російський народ приходить на допомогу своїм українським братам» [6, с. 103].

За всю історію існування СРСР не втрачало своєї актуальності національне питання. Україні завжди відводилося важливе місце державоутворюючої республіки. Тож не випадково масштабно і з величезною помпезністю в Радянській країні відзначалося «300-річчя Возз'єднання України з Росією». І знову перед читачем постав практично ідеальний образ «...видатного державного діяча, дипломата і полководця...», який «...зрозумівши прагнення народних мас, зумів здійснити вікову мрію українського народу про об'єднання з великим російським народом» [3].

Отже, в залежності від ідеологічного запиту, сформованого більшовицькою партією, в історичній літературі сталінської доби вимальовувався подвійний образ українського гетьмана Б. Хмельницького. Класовий підхід та нещадна боротьба з проявами «українського буржуазного націоналізму», яка набрала обертів на початку 1930-х рр., хвилю публікацій практично знесли відомого українського гетьмана з історичного п'єдесталу пошани. Але через підготовку, а згодом і безпосередню участь у війні проти Польщі радянські пропагандисти повернули Б. Хмельницькому добре ім'я «борця проти польських панів» й успішно експлуатували його в залежності від ідеологічної потреби. В роки воєнного лихоліття він з «очільника народного ополчення» і

«провидця» перетворився на «видатного державного діяча, дипломата, полководця» і навіть «воєнного стратега». Коли ж у післявоєнні роки тривав жорсткий наступ на українську державницьку ідею й усіляко придушувався опір черговій радянській Західноукраїнських земель, то виявилось, що ще задовго до цих подій Б. Хмельницький, який «возз'єднав два братських народи», гаряче переживав за «долю рідної його серцю Галичини».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бескровный А. Г.** Хрестоматия по русской военной истории. Москва, 1947. С. 93–110.
2. **Боровой С. А.** Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. Исторические записки АН СССР. 1940. № 9. С. 81–184.
3. **Голобуцький В.** Богдан Хмельницький – великий син українського народу. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1953. 48 с.
4. **Крип'якевич І. П.** Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання з Росією. Жовтень. 1953. № 10. С. 94–103.
5. **Осипов К.** Богдан Хмельницький. Жизнь замечательных людей. Серия биографий / под ред. В. Комарова, М. Лифшица (отв. ред.) и др. Москва: Молодая гвардия. 1939. Вып. 4–5 (148–149). 422 с.
6. **Осипов К.** Богдан Хмельницький. Львів: Вид-во «Вільна Україна», 1949. 112 с.
7. **Осипов К. О.** Богдан Хмельницький. Изд. 2-е, перераб. Москва: Молодая гвардия, 1948. 480с. URL: https://royallib.com/read/osipov_k/bogdan_hmelnitskiy.html#0.
8. **Покровский М. Н.** Русская история с ревнейших времен. Ч. 2. Глава IX (Борьба за Украину) Казацкая революция. URL: http://pokrovsky.newgod.su/books/ruskaia-istoriia-s-drevneishikh-vremen-2/9_kazackaya-revolyuciya/
9. **Токарев В.** Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницький» (1941). Історіографічні дослідження в Україні. 2008. 18. С. 427–455. URL: http://resource.history.org.ua/publ/graf_2008_18_427.
10. **Шевченко Т.** Кобзар. Харків, 1934. 455 с.
11. **Якунін В. К.** История, идеология, политика. Жизнь и познание истории. Днепропетровск: Герда, 2013. 340 с.

Надійшла до редкол.: 29.12.2019

Прорецензовано: 30. 12. 2019